

УДК: 376 – 056.36:159.222 – 053.4

**ОСОБИСТІСНА СКЛАДОВА ПРОСТОРУ КОМУНІКАТИВНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ДОШКІЛЬНИКА ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО
РОЗВИТКУ**

Омельченко І.М.

кандидат психологічних наук, старший
науковий співробітник

Інституту спеціальної педагогіки НАПН
України

У статті автором проаналізовані концептуальні підходи до дослідження особистісної складової простору комунікативної діяльності дошкільника із затримкою психічного розвитку.

В статье автором проанализированы концептуальные подходы к исследованию личностной составляющей пространства коммуникативной деятельности дошкольника с задержкой психического развития.

In article the author analyses conceptual approaches to research of a personal component of space of communicative activity of the preschool child with a delay of mental development.

Ключові слова: особистісний простір комунікативної діяльності, свідомість, стратегії взаємодії, дошкільник із затримкою психічного розвитку.

Ключевые слова: личностное пространство коммуникативной деятельности, сознание, стратегии взаимодействия, дошкольник с задержкой психического развития.

Key words: personal space of communicative activity, consciousness, interaction strategy, the preschool child with a delay of mental development.

Ставлення до іншої людини чи-то значущого дорослого, чи однолітка є центром духовно-морального розвитку особистості дитини дошкільного віку й багато в чому визначає її можливості як суб'єкта комунікативної діяльності (А.М. Богуш, Г.М. Андрєєва, О.О. Бодальов, В.В. Агєєв, Л.М. Галігузова,

Б.П. Жизневський, Я.Л. Коломінський, А.Д. Кошелева, К.Л. Крутій М.І. Лісіна, І.В. Мавріна, Т.О. Піроженко, А.Г. Рузьська, О.О. Смирнова та ін.).

Зародження й становлення комунікативної діяльності, яка детермінована свідомістю в дошкільників з нормативним і затриманим психічним розвитком (далі ЗПР) є надзвичайно актуальною проблемою з кількох причин: по-перше, у площині вікової і соціальної психології ми можемо спостерігати деструктивні вияви (жорстокість, підвищену агресивність, відчуженість та ін.) у поведінці дітей, що зумовлено негативним інформаційним впливом, зникненням дитячих спільнот як визначального чинника гуманного ставлення до іншої людини. Ці причини спонукають нас звернутися до розгляду розвитку взаємин дітей (один із одним і дорослими на ранніх етапах онтогенезу) для того, щоб зрозуміти виникаючі на цьому шляху деформації та їх вікові та соціально-психологічні закономірності. По-друге, у площині спеціальної й клінічної психології, оскільки у дітей із ЗПР, починаючи з дошкільного дитинства, можуть спостерігатися явища соціальної дезадаптації, які обумовлені цілим комплексом зовнішніх і внутрішніх факторів, що провокують проблеми в міжособистісній взаємодії в діадах „значущий дорослий-дитина”, „дитина-дитина”, при цьому в них спостерігаються труднощі в комунікації й кооперації (О.П. Гаврілушкіна, А.О. Зарєчна). При вивченні нейропсихологічних особливостей дітей із ЗПР відзначений уповільнений темп дозрівання лобних ділянок лівої й правої півкуль, до основних функцій яких відноситься формування програм поведінки, контроль і регуляція власної діяльності, виділення істотних елементів інформації, їхнє порівняння й аналіз, розвиток абстрактно-логічного мислення, довільної уваги. У дітей із ЗПР знижена здатність планувати свою діяльність, несформовані уміння передбачати її результат і співвідносити з ним окремі дії (Е.Ю. Балашова, Н.К. Корсакова, В.В. Лебединський, Ю.В. Мікадзе, А.В. Семенович, А.В. Цветков та ін.).

У цьому зв'язку, метою нашої статті є визначення концептуальних підходів до дослідження особистісної складової простору комунікативної діяльності в дошкільників з нормативним і затриманим психічним розвитком.

Відповідно, мета нашого дослідження відображена в наступних завданнях: проаналізувати концептуальні джерела дослідження простору комунікативної діяльності як співбуття з іншою людиною у дошкільників із ЗПР; визначити ключові складові для дослідження простору комунікативної діяльності, детермінованої свідомістю у дошкільників із затримкою психічного розвитку.

У контексті нашого дослідження ключовою детермінантою комунікативного розвитку є свідомість. А.В. Петровський відносив свідомість до метапсихологічної категорії, у якій розкривається базова психологічна категорія через її співвідношення з іншими базовими категоріями [3]. При цьому, базова категорія є „категоріальним ядром”, а категорії, за допомогою яких дана ядерна категорія перетворюється в метапсихологічну, називаються „оформляючими”. Звідси, „свідомість”, за А.В. Петровським, являє собою метапсихологічний еквівалент категорії „образ”, а категоріями, що її оформляють, виступають: „мотив”, „дія”, „переживання”, „взаємини”, „Я”, [3, с. 15]. У підсумку, А.В. Петровський визначив свідомість як „цілісний образ реальності, що реалізує мотиви й відносини індивіда й включає в себе його самопереживання, поряд з переживанням безмежності світу, в якому існує Я індивіда” [3, с. 15].

Свідомість як вища форма психіки, за Б.Г. Ананьєвим, проявляється й формується в діяльності. Цей принцип має, на думку Б.Г. Ананьєва, методологічне значення: він визначає об'єктивну пізнаванність суб'єктивного й вказує на можливість генетичного дослідження різних форм відображення в процесі життєдіяльності.

Л.І. Божович у закономірностях всіх критичних періодів виявляє місце свідомості та її функцій. Свідомість, на її думку, є центром, у якому інтегруються всі психологічні новоутворення. Розвиток свідомості в онтогенезі Л.І. Божович пов'язує зі зміною характеру взаємин між суб'єктом і середовищем, із роллю, що збільшується, процесів пізнання й усвідомлення себе суб'єктом, який прагне до активного самовираження [2].

Дослідник Є.В. Суботський, показав наявність у психіці людини

самостійних „елементів” свідомості, які назвав „*фундаментальними структурами свідомості*”(далі ФСС). ФСС є самостійними елементами свідомості, але „визначають специфічні особливості всіх інших її складових (сприймання, мислення, пам'яті, переживань) і поєднують усі елементи свідомості, орієнтуючи їх „у одному напрямі”, і створюють із них певну цілісність” [5, с. 11]. Цими структурами, на думку Є.В. Суботського, є *уявлення людини про об'єкт, причинність, простір й час*. Причому Є.В.Суботський указує на те, що термін „уявлення” можна вважати умовним, оскільки мова йде не про «розумове уявлення», а про структури, які існують як неусвідомлені, визначають зміст усвідомлюваного (і пережитого) людиною [5]. Різні ФСС співіснують у індивідуальній свідомості та є взаємодоповнючими.

Ученими Б.Ф. Ломовим і В.М. Носуленко було доведено, що спілкування в діадах (віч-на-віч) істотно впливає на динаміку й кінцевий результат пережитих почуттів, пошук корисної інформації, запам'ятовування й відтворення матеріалу, протікання уяви й мислення, тобто – охоплює всі рівні й істотні виміри пізнавальної сфери людини. Це стає можливим завдяки наявності сукупного (надіндивідуального) фонду інформації й використанню проміжних продуктів індивідуальних пізнавальних процесів (образів, понять) усіма учасниками спілкування. Сучасний учений В.М. Барабанщиков говорить про те, що взаємозалежність пізнання й спілкування, їх внутрішній перетин знайшов відображення в понятті *когнітивно-комунікативний процес*, що фіксує основний феномен даного підходу [1].

Власне кажучи, особистість відіграє роль проміжної ланки, або посередника між пізнанням і спілкуванням. З одного боку, вона формується й проявляється в спілкуванні, констатує сам цей процес, з іншого боку – обумовлює протікання різних форм суб'єктивного відображення й користується їхніми продуктами. Формула (парадигма) комунікативного підходу змінюється. Вона набуває вигляду *єдності свідомості, пізнання, особистості й спілкування*.

Таким чином, свідомість детермінує формування простору комунікативної діяльності. Оцінка простору комунікативної діяльності

дошкільника із ЗПР є пріоритетним завданням для психолога освітніх закладів. При цьому простір комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР формується на основі нижчих рівнів просторових уявлень тому, дефіцитарність цих рівнів визначає недостатню сформованість всієї ієрархії просторових уявлень, у тому числі простору комунікативної взаємодії.

Простір комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР є складовою особистісного простору, що виконує низку складних функцій: захисну (охоронну), репрезентативну, контролюючу, ідентифікуючу. В особистісному просторі можна виділити основні компоненти: *просторові* (психологічна дистанція, місце розташування партнерів зі спілкування й взаємодії, персональний простір кожного); *фізичні* (особисті речі, квартира та ін.) і *тілесні*; *індивідуальні* (психічні властивості й особливості індивіда, особистий стиль способу життя); *рольові* (статуси й ролі); *моральні* (особисті права, права, світогляд); *когнітивні* (знання, уявлення). Особистісний простір має складну психологічну структуру, яка утворена взаємодією компонентів, які регулюються особистістю. При порушенні особистісного простору можуть виникати агресивні форми емоційного й поведінкового реагування, а також дистанціювання, фрустрація, негативна мотивація стосовно різних видів діяльності та у ставленні до людей. Р. Соммер увів у психологію уявлення про існування просторової сфери навколо людини, окресленої уявною ризикою, за яку іншим не слід заходити. Особистість у процесі взаємодії з іншими людьми не завжди може зберігати оптимальну для себе психологічну дистанцію й тому може стати об'єктом маніпуляцій з боку навколишніх. У цих ситуаціях з'являються захисні поведінкові реакції: невмотивована агресія, необґрунтована впертість, уникання спілкування, зайве самоствердження.

Сучасні тенденції у психологічній науці (В.О. Лабунська, В.А. Петровський, З.І. Рябикіна та ін.) вимагають розуміння комунікативної діяльності як співбуття індивідів, що є одночасно умовою, фактором і способом буття й розвитку кожної дитини як з нормальним, так і затриманим психічним розвитком. Рівень особистісного розвитку визначає здатність дошкільника бути

суб'єктом своєї життєдіяльності. Він реалізується у процесі застосування кожною дитиною моральних імперативів, мети, засобів (у тому числі комунікативних). Від цих складових залежатиме спосіб буття в спілкуванні кожної дитини, і сам процес комунікативної діяльності (її зміст, тип, зміст, структурно-функціональні характеристики, феноменологія, результати та ін.), і характер зворотного впливу спілкування на його учасників, його індивідуально-формуючий потенціал. Саме особистісний початок, у першу чергу, визначає різноманіття форм спілкування – від безособового, гранично формалізованого до вершин рівноправної *співтворчості й спільного розвитку особистостей* [4].

Таким чином, і в цій ситуації ми можемо спостерігати подвійне ставлення до середовища: *середовище-об'єкт*, що допускає маніпуляції й побудову простору міжособистісних взаємин дитини суто у відповідності з уявленнями батьків, вихователів і *середовище-суб'єкт*, що передбачає розгляд простору міжособистісних взаємин як продовження особистості, як один із просторів її буття, у якому реалізується суб'єктність дитини.

Інша людина є для нас зовнішнім світом, і з нею ми також повинні синхронізувати свою процесуальність з огляду на сформовану в неї ієрархію особистісних смислів, її біологічні ритми, тимчасові параметри засвоєних нею навичок, умінь, компонентів діяльності, соціальні норми. Це один з істотних аспектів співбуття. Успішність процесу співбуття залежить від *суб'єкт-об'єктної (суб'єктної) орієнтації особистості у відносинах з буттєвими просторами іншої людини* [4].

Таким чином, необхідно виділити в комунікативній діяльності поряд з пізнавальним, емоційним і поведінковим компонентами також особистісну складову (компонент), у якій знаходять своє відображення потребово-мотиваційні й ціннісно-сміслові (насамперед – моральна) сфери даної людини.

В якості ключових складових особистісного простору комунікативної діяльності дошкільників із ЗПР ми розглядаємо: по-перше, вивчення включеності-дистанціювання як мірила автономності функціонування суб'єкта, що задає спрямованість його взаємодії із зовнішнім світом; по-друге,

дослідження взаємозв'язку характеру дошкільника з його комунікативною поведінкою. Параметр включеності-дистанціювання можна розглянути в двох крайніх варіантах: дистанціювання у різних формах (уникання, відхід, споглядання) і активну взаємодію із предметним середовищем. Якщо ж середовище розглядати як простір соціальної взаємодії, то активна взаємодія набуває ще двох характеристик: знак і позицію [4]. У результаті ми одержимо наступну схему (див. рис.1) взаємодії суб'єкта з іншими людьми.

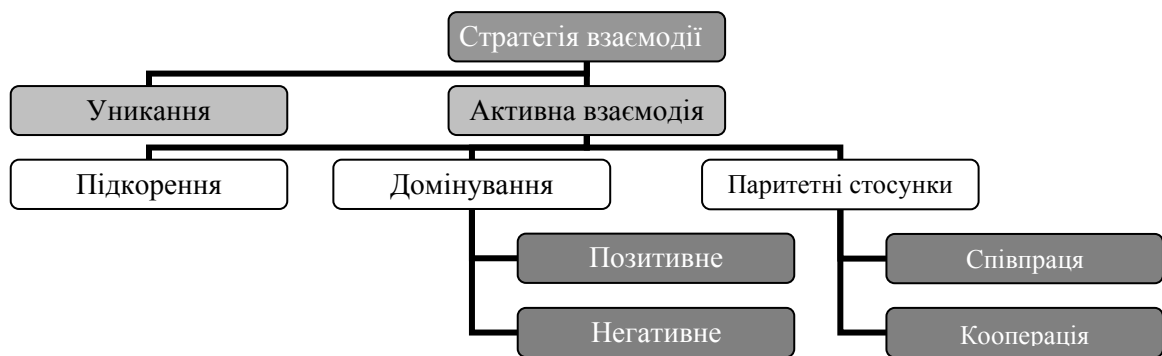

Рис. 1. Основні стратегії міжособистісної взаємодії

Позитивне домінування обирається дошкільниками, зорієнтованими на активну взаємодію з іншими людьми (значущими дорослими, однолітками). Ці діти відчують у собі силу для організації діяльності інших людей. Вони упевнені в собі, енергійні, прагнуть до творчості. Домінантність зовні проявляється в тому, що дитина більше говорить сама й набагато менше слухає співрозмовника. Недомінантна особистість – повна протилежність описаному вище: вона поступлива, неініціативна, готова слухати комунікативного партнера, але не нав'язує йому тем для розмови й не наполягає на своїй точці зору. *Форми взаємодії з іншими людьми*: еталон для наслідування, лідерство в діяльності, опіка, турбота про інших.

Негативне домінування обирається дітьми, зорієнтованими на підпорядкування собі інших дітей, дорослих людей або зорієнтованих на

предметну діяльність, заради якої це підпорядкування здійснюється. Ці дошкільники відчують у собі силу для наскрізного контролю за діяльністю інших людей, вони впевнені у своїх перевагах у плані конкуренції з навколишніми. *Форми взаємодії з іншими людьми:* деспотичність, бажання керувати іншими, конфліктність.

Конфліктний тип дітей демонструє установку проти партнера по комунікації. В основі цього типу лежить агресивність, що у комунікативній діяльності проявляється в різних мовних формах. Він представлений двома різновидами: *конфліктно-агресивний і конфліктно-маніпулятивний.* Конфліктно-агресивний підтип характеризується тим, що один з учасників демонструє комунікативному партнерові негативно заряджене емоційне ставлення (пряма агресія), що виражається в явній ворожості. Агресор – збиткова в соціально-психологічному плані особистість. Конфліктно-маніпулятивний різновид характеру взаємодії проявляється у вигляді непрямой (прихованої) агресії. При цьому психологічна збитковість переборюється за рахунок комунікативного партнера. Маніпулятор самостверджується, ставлячи співрозмовника в конкретній ситуації спілкування на нижчу, у порівнянні із собою, статусну позицію. Для того, щоб домогтися відчуття соціальної повноцінності, комунікант такого роду повинен у вербальній формі принизити співрозмовника. Крайньою формою вербальної агресії стає комунікативний садизм, коли партнер по спілкуванню стає об'єктом словесного знущання (О.Б. Добрович, В.О. Лабунська, К.Ф. Седов) [6].

Підкорення обирається дошкільниками, які прагнуть до взаємодії з іншими людьми на тлі недостатньої самостійності. Вони не впевнені у своїх знаннях, уміннях, бояться самотності й відповідальності за свої дії, пасивні. Можуть обирати дану позицію заради навчання, нагромадження досвіду й знань, тоді це поєднується з активністю. *Форми взаємодії з іншими людьми:* учнівство, допомога.

Уникнення обирається дошкільниками, які зорієнтовані на свій внутрішній світ, ослаблені хворобою. Вони недостатньою впевнені в собі й

своїх здібностях, пасивні, депресивні. Люблять споглядати і діяти незалежно та самотійно. *Форми взаємодії з іншими людьми:* відхід у світ фантазій, діяльність наодинці з собою. Стратегія уникнення може проявлятися в двох типах комунікативної діяльності: активно-центрованому та пасивно-центрованому.

Центрований тип знаходить своє відображення в установці на ігнорування комунікативного партнера. Активно-центрований тип (активний егоцентрик) у своїх мовних виявах перебиває співрозмовника, довільно змінює тему розмови. Активний егоцентрик просто не здатний прийняти точку зору іншого учасника комунікативної діяльності. Пасивно-центрований тип характеризується зануренням одного з комунікативних партнерів у себе. Такий пасивний егоцентрик зазвичай виглядає необразливим, неуважним.

Паритетні стосунки обираються гармонійно зорієнтованими дітьми, які не прагнуть використати інших людей як засіб для досягнення своїх цілей, але й себе не дозволяють використовувати. Вони креативні, з адекватною Я-концепцією. *Форми взаємодії з іншими людьми:* співробітництво, партнерство, кооперація.

Кооперативний тип комунікативної діяльності відрізняється домінуючою установкою в спілкуванні на партнера взаємодії. На рівні комунікативної діяльності він проявляються у двох підтипах: *кооперативно-конформному та кооперативно-актуалізаторському*. Кооперативно-конформний різновид комунікативної діяльності характеризується тим, що один з учасників спілкування демонструє згоду з точкою зору співрозмовника, навіть якщо він не цілком розділяє цю точку зору, що, як правило, виступає наслідком страху конфлікту, конфронтації. Така налаштованість проявляється в демонстрації інтересу до іншого учасника комунікації у вигляді уточнюючих питань, прояві співчуття, компліментах. Кооперативно-актуалізаторський різновид комунікативної діяльності відбиває вищий рівень комунікативної компетенції дитини у здатності до мовної кооперації. У цьому випадку дошкільник керується основним принципом, який можна визначити, як прагнення

поставити себе на точку зору співрозмовника, глянути на зображувану в мові ситуацію її очима. Принциповою відмінністю поведінки актуалізатора від конформіста виступає подвійна перспектива в спілкуванні: орієнтація не тільки на комунікативного партнера але й на себе. Точніше, прагнення актуалізувати в себе неформальний інтерес до співрозмовника, уміння налаштуватися на нього.

Кожна дитина в різноманітних життєвих ситуаціях застосовує різні стратегії взаємодії з іншими людьми, оскільки вона виконує велику кількість соціальних ролей, але поряд із цим існує переважаюча стратегія, яка найбільше відповідає її індивідуальності.

Вивчаючи взаємозв'язок характеру дошкільника із ЗПР з його комунікативною поведінкою необхідно зауважити, що у спілкуванні характер знаходить вираження в стратегічних і тактичних перевагах мовця, у тому, який шлях він обирає для досягнення тієї або іншої комунікативної мети.

В якості параметрів, які слугують критеріями для виділення комунікативних рис характеру можна виділити наступні опозиції: мобільність / ригідність; екстраверсія / інтроверсія.

Мобільність / ригідність – комунікативні якості характеру, пов'язані з пластичністю, здатністю перебудовувати в процесі діалогу інтеракцію. Мобільна мовна особистість легко й швидко змінює мовні засоби залежно від ситуації, характеру співрозмовника, теми спілкування. Ригідна у процесі комунікативної діяльності дитина демонструє нездатність моментально переключатися з одних мовних тактик на інші; вона довго й ґрунтовно входить у тему розмови й не може швидко переключитися на іншу.

Виділення екстраверсії / інтроверсії як рис комунікативного портрета особистості сходять до концепції класика психоаналізу К.-Г. Юнга. Екстраверт – дитина, яка не любить самотності; як правило, у неї дуже багато приятелів, відносини взаємини з яким мають досить поверховий характер. У своїй комунікативній поведінці екстраверт демонструє спрямованість назовні: він прагне до комунікації з будь-яким співрозмовником і віддає перевагу самому факту спілкування. Дитина-інтроверт, навпаки, прагне до усамітнення; у неї

мало друзів але взаємини з ними мають характер міцної й глибокої прихильності.

Таким чином, досліджуючи комунікативну діяльність дошкільників із затримкою психічного розвитку необхідно враховувати включеність-дистанціювання як основний показник спрямованості їх взаємодії із соціальним світом і взаємозв'язок їх характеру з комунікативною поведінкою, що найяскравіше проявляється в процесі інтеракції в тому, як дитина будує взаємини з комунікативним партнером. Успішність процесу комунікативної діяльності як простору співбуття залежить від суб'єкт-суб'єктної орієнтації дитини із ЗПР у відносинах з буттєвими просторами інших людей.

СПИСОК ОСНОВНИХ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабанщиков В.А. Коммуникативное измерение познавательных процессов / В.А. Барабанщиков // Психология человека в современном мире. Том 1. / Ответственные редакторы: А.Л. Журавлев, В.А. Барабанщиков, М.И. Воловикова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 20–38.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии – 1978. – №4. – С. 30–34.
3. Петровский А.В. Теоретическая психология / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский: учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. – М. : Издательский центр „Академия”, 2003. – 496 с.
4. Психология личности. Учебное пособие / под ред. проф. П.Н. Ермакова, проф. В.А. Лабунской. — М. : Эксмо, 2007 – 653[3] с. – (Образовательный стандарт).
5. Субботский Е.В. Строящееся сознание / Е.В. Субботский. – М. : Смысл, 2007. – 423 с.
6. Седов К.Ф. Онтопсихоллингвистика: становление коммуникативной компетенции человека / К.Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2008. – 320 с.